

Արծուի Բախչինեան, Հայերը Համաշխարհային Պարարուեստում, Երեւան, «Գրական Հայրենիք» ՓԲԸ («Հայաստան» Հրատ.), 2016, 316 էջ:

Ներկայացուող աշխատութիւնը պատմաքանասէր, գեղարուեստագէտ Արծուի Բախչինեանի բազմամեայ պրպտումների եւ նրանց ամբողջացման արդիւնքն է: Հեղինակը, սկսած 1991ից, Հայաստանի, Սփիւքի եւ Մոսկուայի մասնուլում պարբերաբար հանդէս է եկել պարարուեստի (մասնաւորապէս՝ հայ գործիչների) մասին հայերէն, անգլերէն եւ ռուսերէն յօդուածներով, գրախօսականներով, հայ պարողների հետ հարցազրոյցներով: Այդ բոլորը դարծել են տոյն աշխատութեան աւտաղծը: Փաստօրէն, կրթութեամբ քանասէր Բախչինեանն արդէն շուրջ քառորդ դար զբաղուում է նաեւ բալէտի եւ շարժանկարի խնդիրներով՝, յատկապէս՝ հայ իրականութեան մէջ արուեստի այդ ճիւղերի նախապատմութեան եւ համաշխարհային բալէտում ու կինոյում հայերի մասնակցութեան ուումնասիրութեամբ: Տարիների ընթացքում նա հետազօտել է լուրջ պարագիտական գրականութիւն, եւ ընկալելով երեսոյթի գիտական լուրջ հետազօտութեան սկզբունքները՝ իր լեզուիմացութեամբ, քիչ յայտնի կամ անյայտ փաստեր եւ իրողութիւններ փնտոելու եւ լուսաբանելու հակումով կարողացել է ստեղծել պատմական, կենսագրական եւ արուեստագիտական հարուստ եւ ուշագրաւ ուումնասիրութիւն:

Մինչ այս աշխատութիւնը Բախչինեանը հրատարակել է պարարուեստին առնչուող երկու հատոր՝ *Ճամախեցի Պարուիին*. Արմէն Օհանեանի *Կեանքը եւ Ստեղծագործութիւնը* (2007, համահեղինակ՝ Վարդան Մատթոսեան) ուումնասիրութիւնը եւ *«Մենք Պարից Չենք Յագենում...»*. Պարումն են Նորայր եւ Արսէն Մեհրաբեանները (2016) գրքովկը:

Գրախօսուող աշխատութիւնն ընդգրկում է տեղեկատուութիւն 740ից աւելի հայ եւ հայագգի գործիչների մասին, որոնք եղել են բալէտի, արդի, ժողովրդաբեմական, էստրադային եւ, այսպէս կոչուած, «արեւելեան պարի» գործիչներ՝ պարող-պարուիիներ, պարուսոյցներ, պարաստեղծներ, նկարիչներ, պարագէտներ եւ պարային գործի կազմակերպիչներ: Գրքում ներկայացուած գործիչներից ոմանք ծանրակշիռ ներդրում ունեն թէ՛ հայ եւ թէ՛ միջազգային պարարուեստում՝ լինելով տարբեր ազգերի պարային դպրոցի կամ պարի այլեայլ ուղղութիւնների հիմնադիրներ եւ զարգացնողներ: Թէկուզ հակիրճ ներկայացուած են նաեւ մեծ նուաճումների չհասած պարողները (օրինակ, խմբապարային արուեստագէտները):

Շատ լայն է պարային հայ գործիչների «աշխարհագրութիւնը». նրանք ստեղծագործել են աշխարհի ամենատարբեր երկրներում, մինչեւ անգամ՝ Աստրալիա, Չիլի, Բրազիլիա, Չինաստան, Հոնկոնգ, Ճապոնիա...

Հեղինակը բացայայտում է ցոյց է տալիս, որ գրեթէ ամէն տեղ պարարուեստում հայերը փոքր թէ մեծ ներդրում ունեն:

Գրքում ընդգրկուած գործիչների որոշ մասը հայ է մօր կողմից (Թամարա Թումանովա, Թամարա Չինարովա, Միշէլ Հալլէ եղիայեան, Գրետա Հոջքինսոն, Սիզաննա Մելիքեան, Օլգա Վորոբիովա են.): Նման անձանց անդրադառնալը միանգամայն արդարացուած է: Աւելի բարդ է որեւէ անձի ազգային պատկանելիութիւնը հաստատող ապացոյցները յայտնաբերելը: Այս հարցում Բախչինեանը զգուշ է եւ նրբանկատ: Միքանի գործիչների ազգային պատկանելիութիւնը հաստատող նրա բերած ապացոյցները յենում են լուրջ փաստական եւ ստուգաբանական յենքի վրայ: Որոշ դէպքերում նա հանգամանօրէն քննարկում է անձի ազգային պատկանելիութիւնը. օրինակ՝ մեծանուն Ագրիպինա Վազանովային հայազգի համարելու դէպքում: Այս հարցի շուրջ հեղինակը բերել է թեր եւ դէմ փաստարկներ եւ, այնուամենայնիւ, չի յանգել վերջնական եզրակացութեան:

Գրքի ամենակարեւոր արժանիքը Բախչինեանի՝ պարարուեստում հայ եւ հայազգի ներկայացուցիչների ներդրման ուսումնասիրութիւնն է, որը չափազանց ընդլայնում է մեր գիտելիքները թէ՛ հայ բալէտի ծնաւորմանը նախորդող ժամանակաշրջանի եւ թէ՛ հայ պարարուեստի մասին: Ինչպէս իրաւամբ նկատել է հեղինակը՝ «Գրել «Հայերը համաշխարհային պարարուեստում»՝ նոյնն է, ինչ մասամբ գրել հայ պարարուեստի եւ բալէտի պատմութիւնը, քանի որ.... աշխարհի տարբեր երկրների հայազգի պարողներ (յապկապէս բալէտի) իրենց գործունէութեան նախնական շրջանում որոշ ժամանակ հանդէս են եկել նաեւ Հայաստանում» (էջ 15): Միւս կողմից, աշխատութիւնը լրացնում եւ ամրոջացնում է մինչեւ 1920 արեւելահայ եւ արեւմտահայ, ինչպէս նաեւ սփիւքահայ իրականութեան մէջ ցայժմ քիչ ուսումնասիրուած կամ չհետազօտուած պարարուեստի պատմութեանը վերաբերող մշակութաբանական հետազօտութիւնները: Այս նպատակին են ծառայում գրքի բոլոր վեց գլուխները, յատկապէս՝ առաջին երեքը:

Աշխատութիւնը կազմուած է ներածութիւնից, վեց գլխից, վերջաբանից, անգլերէն ամփոփումից եւ անուանացանկից:

Ա. գլուխը՝ «Ակունքներում (Պարարուեստի Առաջին Հայազգի Գործիչները)», ներկայացնում է թատերապարի առաջին հայազգի ներկայացուցիչն՝ ԺԸ. դարավերջին գործած իտալահայ Դոմենիկօ Սերպոսին, ինչը վկայում է, որ հայերի առնչութիւնը մասնագիտական պարարուեստի հետ շատ անելի հին պատմութիւն ունի, քան բուն հայկական թատերապարը, առաջին հայ արուեստագէտներին, որոնք անմիջականօրէն առնչուել են թատերապարային արուեստին (Վարդէս Սուրէնեանց, Ալեքսանդր Սպենդիարեան), բեմական պարի առաջին հայ եւ հայազգի ներկայացուցիչներին (Արմէն Օհանեան, Գէորգի Գուրջիւ,

Նիկոլայ եւ Լիդիա Բեկտաբեկովներ, Եւգենէ Արիստակեան-Պոլիակինա եւ այլք):

Բ. գլուխը («Նախկին ԽՍՀՄ Հանրապետութիւններ») ենթագլուխներով անդրադառնում է Վրաստանի, Ադրբեջանի, Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Բելառուսի, Լատվիայի, Էստոնիայի, Ղազախստանի, Թուրքմէնստանի, Տաջիկստանի եւ Ուզբէկստանի բեմական պարի եւ բալէտի մէջ հայազգի գործիչների ներդրմանը: Փաստօրէն, հայազգիներ են կանգնած այդ երկրներից միջանիսի թատերապարային արուեստի հիմնադրման ակունքներում. Սերգէյ Կէրկովը՝ ադրբեջանական, Ելենա Տանգիեւ-Բիրզնիեցէն՝ լատվիական, Ալեքսանդր Ալեքսանդրովը՝ ղազախական: Նշանակալից է եղել հայերի ներդրումը միջինասիական ժողովուրդների ժողովրդական պարերի հաւաքման եւ նրանց բեմական արուեստի ստեղծման, մասնագիտական պարային թատրոնի ստեղծման մէջ (Թամարա Խանումը՝ ուզբէկական, Լիզա Խանումը՝ կարակալպական, Սերգէյ Բալասանեանը եւ Արուսեակ Իսլամովան՝ տաջիկական իրականութեան մէջ): Կարելոր է տեսնել նաեւ, որ ռուսական թատերապարի երկու խոշոր կենտրոններում՝ Մոսկուայում եւ Լենինգրադում (այժմ՝ Սանկտ Պետերբուրգ) հայերն ունեցել են այդ արուեստին նուիրումած ականատոր գործիչներ, ինչպէս պարողներ (Եւգենի Կաչարով, Եւգենիա եւ Գէորգի Ֆարմանեանցներ, Միխայիլ եւ Քսենիա Տէր-Ստեպանովներ, Նինա Միրիմանովա, Ագնեսա Բալիեւա, Եուլիանա Մալխասեանց), այնպէս էլ պարադիւրներ (Մաքսիմ Մարտիրոսեան, Գենադի Մալխասեանց):

Գ. գլուխը («Հայերը եւ Ռուսական Բալէտն Արեւմուտքում») բացայայտում է 1920-2010ականներին Ռուսաստանից, ԽՍՀՄից եւ Հայաստանի Հանրապետութիւնից աշխարհի այլեայլ երկրներ տեղափոխուած տասնեակ հայ եւ հայածնունդ պարուսույցների եւ պարողների, որոնք որոշակի դեր են ունեցել ռուսական թատերապարի հարուստ ասանդների հանրահռչակման գործում: «1920–1930-ական թթ.» ենթագլուխը պատմական մի ակնարկ է ռուս տարագիր արուեստագէտների փաղանգին մաս կազմած հայազգի արուեստագէտների մասին, որոնց մէջ յիշարժան են յատկապէս վառ անհատականութեամբ օժտուած երեք ռուսացուհիներ՝ Սեդա Սիւնին, Օլգա Տարասովան (ԱՄՆ) եւ Ռուզան Սարգսեանը (Ֆրանսիա), որոնց աշակերտել են թատերապարի ամերիկացի եւ եւրոպացի մի շարք ականատոր արուեստագէտներ: Յատկապէս տպավորիչ է վերջինի ստեղծագործական դիմանկարը՝ ժամանակակիցների, մասնատրապէս իր աշակերտ, ֆրանսիացի մեծանուն պարաստեղծ Մորիս Բեժարի վկայութիւնների հիման վրայ: Սոյն գլխի Բ. ենթագլուխն է «Հայաստանից՝ Համաշխարհային Բալէտ», որը հայ թատերապարի պատմութեան մի մասն է կազմում, քանի որ ժամանակագրական կարգով ներկայացնում է

արտերկրում աշխատող թատերապարի հայ գործիչներին՝ չմոռանալով անդրադառնալ նաեւ նրանց հայաստանեան գործունէութեանը (Սոնա Վարդանեան, Ռուդոլֆ, Յակոբ եւ Սոնա Խառատեաններ, Ռաֆայէլ Անիկեան, Մաքս եւ Քրիստիան Ռաթետսեաններ, Գայիանէ եւ Յակոբ Յակոբեաններ, Միխայիլ Աակով, Տատիանա եւ Մայտա Ղազարեաններ, Լիլիթ Յակոբեան, Աննա Յարութիւնեան ...): Այս շարքից Բախչինեանն առանձնացրել է վերջին քսանամեակին ասպարէզ իջած այդ պարողներին Գ. գլխի Գ. ենթագլխում, որ վերնագրուած է «Հզօր Զգացմունքները» եւ Միջազգային Բալէտի Հայ Տղաները»: Սա հայ թատերապարային դպրոցի ակնառու երեսօններից է, երբ 1990ականների վերջից ասպարէզ իջած տասնեակ տաղանդատր հայ պատանիներ, աւարտելով Երեւանի Պարարուեստի Ուսումնարանը, մեծ յաջողութեամբ սկսեցին հանդէս գալ արտերկրում (Տիգրան Միքայէլեան, Արսէն Մեհրաբեան, Արման Գրիգորեան, Վահէ Մարտիրոսեան, Դափթ Կարապետեան, Արշակ Ղալումեան, Արման Զազեան, Դափթ Գալստեան, Անտիք Կարապետեան, Էդգար Նիկոլեան, Ազատ Ղարիբեան, Դափթ Վարդանեան եւյլ.): Հեղինակը մասնատրապէս անդրադառնում է նրանցից միջանիսի ստեղծած «Հզօր զգացմունքներ» թատերապարային խմբի ելոյթներին՝ լինելով դրանց մշտական հանդիսատեսը եւ արծազանգողը մամուլում:

Դ. գլուխը («Սփիւռքահայերը Միջազգային Պարարուեստում») ենթագլուխներով անդրադառնում է տարբեր սերունդների այն սփիւռքահայերին, որոնք այս կամ այն չափով մասնակցել են տարբեր երկրների միջազգային բեմական պարին: Այդ երկրներն են Մ. Նահանգները, որտեղ 1920ականներից գործել եւ մինչ օրս գործում են պարարուեստի նուիրեալ հարիւրատր հայորդիներ (Վիրջինիա Թուրիկեան, Գարուն Թութիկեան, Օնիկ Սահակեան, Բոբ Աւեան, Այիդա Ամիրխանեան, Աննա Զանքազեան, յատկապէս մանրամասն տրուած է ֆլամենկօ պարերի երբեմնի աստղ Ադրինա Օթերօ Փանոսեանի ստեղծագործական դիմանկարը), Ֆրանսիան՝ (Ալիս Գաւութեան, Լիտիս դէ Լիւզ, Կորին Թաշճեան), եւրոպական եւ ամերիկեան այլ երկրներ (ինչպէս, Սերբիան, որի թատերապարի կենտրոնական դէմքը Ի. դարավերջ-ԻԱ. դարասկզբին եղել է արցախեան արմատներով պարուի Աշխէն Աթալեանը): Մոռացուած չեն նաեւ թատերապարին առնչուած այլ մասնագիտութիւնների տէր արուեստագէտներ՝ երգահան Ալան Յովհաննէսը (Մ. Նահանգներ), նկարիչներ Ժան Գառզուն (Ֆրանսիա), Ռուբէն Տէր-Յարութիւնեանը (Մ. Նահանգներ), զգեստաստեղծ Հելէն Պոնսը (Մ. Նահանգներ) եւ այլք: Յատկապէս հետաքրքրական է Դ. ենթագլուխը՝ «Արեւելքի երկրները», որտեղ ներկայացուած է հայ արուեստագէտի՝ պարարուեստի ռահվիրա լինելը Թութիայում (Լիդիա Արզումանեան, Եւգենիա Նանասով), Իրանում (Սարգիս Զանքազեան, Ելենա Անտիսեան), Լիբանանում (Անի Դաբա), Յորդանանում (Մանուկ

Սաթամեան): Հայազգի պարող-պարուհիների աշխարհագրությունը հասել է նաեւ հայկական մեծ համայնքներ չունեցող այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք են Հնդկաստանը եւ Թայլանդը (ըստ գրքի, ժամանակին Բանգկոկի լաւագոյն պարուհին համարուել է Մարօ Գալստանեանը):

Ե. գլուխը՝ «Հայերը Էստրադային Պարարուեստում», ընթերցողին ծանօթացնում է 1930ականներից մինչ օրս այն հայազգի պարողներին, որոնք աշխարհի տարբեր երկրներում հանդէս են եկել, պայմանականօրէն ասած, Էստրադային պարարուեստում "թեթեւ ժանրի (ջագ, փոփ) եւ սպորտային պարերով": Հետաքրքրական է նկատել, որ տարբեր երկրներում աշխատող հայ պարողներին յատկապէս հոգեհարազատ են լատինամերիկեան պարերը:

Վերջին՝ 2. գլուխն է «Արեւելեան Պարը եւ Հայուհիները»: Այն սկսում է խնդրի վերաբերեալ պատմական ակնարկից. դեռեւա 1890ականներին որոշ հայ պարուհիներ կատարել են այսպէս կոչուած արեւելեան, հարեմական պարեր, ինչը ազգակիցները համարել են պախարակելի: Պարզում է, որ արեւելեան պարի հանդէպ եւ անտարբեր չեն եղել տարբեր երկրներում ծնուած եւ ապրող հայուհիներ, որոնք մասնագիտացել են պարարուեստի այդ տեսակի մէջ՝ դառնալով անգերազանցելի արհեստավարժներ, ինչպէս՝ Վիկտորիա Խաչիկեանը (Թուրքիա), Հերմին Սանոսեանը, Ծովինար Գրիգորեանը (Եգիպտոս), Անահիտ Սոֆեանը (Մ.Նահանգներում պորտապարի հիմնադիրներից մէկը), Մաղլէն Իսկանդարեանը (Բրազիլ) եւ այլք: Ու թէեւ գլուխը վերնագրուած է «Արեւելեան Պարը եւ Հայուհիները», Բախչինեանը յիշել է նաեւ երկու տղամարդ գործչի՝ Գայ Զուպորեանին (որն ունեցել է իր անուամբ պորտապար կատարող նուագախումբ) եւ պարող Թորգոմ Սուվսեանին:

Շատ կարեւոր են եւ կողմնորոշիչ «Վերջաբան»ում տրուած յտակ, ուսումնասիրութիւնն ամբողջացնող եզրակացութիւնները: Հայերը Համաշխարհային Պարարուեստում գրքում Բախչինեանը տուել է պարարուեստի հայ եւ հայազգի բազում ներկայացուցիչների ինչպէս կենսագրութիւնները, այնպէս էլ նրանց արուեստագիտական կերպարը: Այս առումով անհրաժեշտ է նշել, որ Բախչինեանը տարիների ընթացքում դարձել է մասնագիտացուած պարագէտ, ընդ որում՝ բարձր մակարդակի, քանի որ նիւթը ներկայացուած է՝ ժամանակի եւ այսօրուայ հայ եւ այլալեզու գրականութեան (յատկապէս՝ հանրագիտարանների եւ յուշագրութիւնների), հանդէսների, պարբերական մամուլի եւ արխիւային հարուստ նիւթերի, ինչպէս նաեւ իրենց՝ պարարուեստի գործիչների հետ նամակագրութեան եւ անձնական հանդիպումների արդիւնքում ստացուած գրառումների հիման վրայ:

Յղումների համակարգը յստակ է, երբեմն գրաւում է գրքի էջի կէտը եւ ասելին, ինչը կրկին վկայում է, որ Բախչինեանը, իրօք, որպէս գիտնական բարեխիղճ է եւ պատասխանատու իր գործի հանդէպ: Նա յղումներ է

կատարել ամենատարբեր բնույթի աղբիւրներից (երբեմն՝ բաւական անսպասելի)՝ լինի հայ պարողների մասին ֆիննական թերթի պարային քննադատի կարծիքը կամ իտալական թատերապարի աստղ Ռոբերտո Բոլլէի ինքնակենսագրութիւնից հատուած, ռուս գրողներ Անատոլի Ռիբակովի կամ Էդուարդ Լիմոնովի գրքերը են։ Բուն պարարուեստին վերաբերող տեղեկատուութիւնից բացի հայ ընթերցողը կարող է գտնել բազմաթիւ հետաքրքրաշարժ փաստեր եւ իրողութիւններ իր հայրենակիցների վերաբերեալ։ Օրինակ, որ «նոր Աննա Պաւլովա» համարուած էմէ Աբրահամովա-Շահպարտեանը շփուել է աշխարհի մեծամեծների հետ, որ թատերապարի աշխարհահռչակ պարողներ եկատերինա Մաքսիմովան, Միխայիլ Բարիշնիկովը, Ռուան Պլոտին, հոլիվուդեան աստղ Օդրի Հեփբըրը եւ ուրիշներ ունեցել են թատերապարի հայազգի ուսուցչուհիներ, որ ֆրանսիական թատերապարային մանկավարժութեան ճանաչուած դէմքերից Նորա Կիսի մայրը՝ Թամարա Սարգսեանը, Ֆրանսիայում կանանց մէջ առաջիններից է վարել ինքնաշարժ, իսկ մեծանուն Ռուդոլֆ Նուրէն ունեցել է հայուհի պահապան հրեշտակ՝ ի դէմս սանֆրանսիսկոցի ռեստորանատէր Արմէն Բալիի...։ Հայագիտական որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նաեւ հայ իրականութեան եւ մշակոյթի հետ օտար միջավայրերում գործած այդ գործիչների ունեցած հեռու եւ մօտ կապերի յիշատակութիւնները։

Հայ պարարուեստի երկու հիմնական ճիւղերից բանահիւսական պարից եւ բեմական պարից, առաւել հետազօտուած է առաջինը։ Բեմական պարը, որի համակարգին է պատկանում նաեւ թատերապարը, այն, չնայած 1950ականներից մինչեւ մեր օրերը լոյս տեսած մի շարք գիտական հետազօտութիւններին, քիչ է լուսաբանուած։ Բազմակողմանի եւ խորը ուսումնասիրման կարիք են զգում թէ՛ հայ թատերապարի պատմութիւնը, թէ՛ առանձին հայ եւ հայազգի պարող-պարուհիների, պարադիւրների գործունէութեանը նուիրուած առանձին մենագրութիւնների հրատարակումը։ Ուստի եւ Բախչինեանի *Հայերը Համաշխարհային Պարարուեստում* գիրքն անգնահատելի ներդրում է ոչ միայն հայ պարագիտութեան, այլեւ հայագիտութեան, սփիւռքագիտութեան ոլորտում։

Աւելացնենք նաեւ, որ սոյն հրատարակութեան հովանատրն է լիբանանեան թատերապարի երբեմնի պարուհի Սոնա Փոլատեան Օրճանեանը (այժմ՝ Կանադա) ու նաեւ մաղթենք, որ գիրքը հրատարակուի նաեւ այլ լեզուներով։

ՆԱԶԵՆԻԿ ՍԱՐԳՍԵԱՆ
nazeniks@gmail.com

¹ Ըստ հեղինակի՝ «Արուեստի այս երկու տեսակն էլ, ինչպես պատմության, այնպես էլ տեսության առումով, ունեն հեղաշրջական ընդհանրություններ: Թէ՛ բալետը, թէ՛ կինոն ստեղծում են սցենարի հիման վրայ: Երկուսին էլ բնորոշ է ռիթմը: Դասական եւ ժամանակակից երաժշտությունը յաճախ է յաջողությամբ «սպասարկում» դրանց. յափուկ գրուած բալետային եւ կինոերաժշտությունից բացի համաշխարհային երաժշտության գանձարանի բազմաթիւ նմուշներ դառնում են նոր բալետների եւ կինոֆիլմերի համար հիմք եւ իլիապորացիոն նիւթ: Կարետր է նշել նաեւ, որ 20րդ դարի 60ական թուականները եղել են թէ՛ հայ կինոյի, թէ՛ հայ բալետի վերելքի տարիները...» (Արծուի Բախչինեան, Հայերը Համաշխարհային Պարարուեստում, Երեւան, «Գրական Հայրենիք» ՓԲԸ («Հայաստան» Հրատ.), 2016, էջ 11):

² Տե՛ս այս թեմայով նրա աշխատությունները՝ Հայերը Համաշխարհային Կինոյում (Երեւան, ԳԱԹ Հրատ., 2004): Հայ Կինո – 100 (2012, Երեւան). նաեւ՝ «Հայ Բալետային Արուեստի Նախապատմությունից», Պատմաբանասիրական Հանդէս, հմր., 2, 2012, էջ 96-113: